

КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ ЗІСТАВНОГО АНАЛІЗУ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ЛЕКСИКИ (НА МАТЕРІАЛІ ПЕРЕКЛАДУ РОМАНУ П. КУЛІША «ЧОРНА РАДА»)

У статті визначено безпосередній зв'язок перекладознавства з мовною картиною світу, доведено доцільність перекладу твору самим автором за умови глибокого знання обох мов та екстралінгвальних чинників двох культур, досліджено способи передачі безеквівалентної та фонові лексики в автоперекладі історичного роману П. Куліша «Чорна рада» російською мовою.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, етнолінгвістика, мовна картина світу, перекладознавство.

В статье определена непосредственная связь переводоведения с языковой картиной мира, доказана целесообразность перевода произведения самим автором при условии глубокого знания обоих языков и экстралингвальных факторов двух культур, исследованы способы передачи безэквивалентной и фоновой лексики в автопереводе исторического романа П. Кулиша «Черная рада» на русский язык.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, этнолингвистика, языковая картина мира, переводоведение.

Direct connection of science of translation and language worldview is defined in the article. It is proved that the author's translation is expedient if the author has profound knowledge of both languages and extralinguistic factors of both cultures. The ways of transference of non-equivalent and background vocabulary in author's translation of historical novel «Chorna Rada» by P. Kulish in Russian language are investigated.

Key words: cognitive linguistics, ethnoinguistics, language worldview, science of translation.

Проблема мовного світосприймання була сформована на початку XIX століття В. Гумбольдтом. Подальше вивчення мовної картини світу було пов'язане з гіпотезою Е. Сепіра та Б. Уорфа, здобутками представників етнолінгвістики тощо. У сучасному мовознавстві мовна картина світу визначається як спосіб відбиття реальності у свідомості людини, що полягає у сприйнятті цієї реальності «крізь призму мовних та культурно-національних особливостей, притаманних певному мовному колективу» [23, с. 156]. У зв'язку з цим носії мови сприймають дійсність по-різному, залежно від концептів та семантичних категорій, закладених у мовному коді. Властивий мові спосіб концептуалізації дійсності має національно специфічний характер, тому носії різних мов можуть бачити світ неоднаково, крізь призму своєї особистості, конкретної своєї мови [1, с. 39]. Деякі загальнолюдські концепти групуються й вербалізуються по-різному в різних мовах відповідно до ментальних, лінгвальних, прагматичних, культурологічних та інших чинників. Одиницями мовної картини світу є слово, словосполучення, речення, мікротекст/дискурс, які фонетично та

семантично матеріалізують референт і концепт, означають, експлікують їх, слугують засобом відображення певного предмета, явища, процесу чи образу світової картини, є вказівкою на денотат, оскільки мова позначає не самі предмети, а лише поняття про них [17, с. 83]. Концепція перекладу вміщує в себе широке поняття, за яким мовні та концептуальні картини світу, екстралінгвістичні явища оригіналу знаходять повне втілення у перекладі.

Переклад є актом і результатом не лише міжмовної комунікації, міжмовної номінації, але й міжкультурного спілкування, у процесі якого здійснюється адекватна заміна культурно-національного коду однієї мови кодом іншої. Особливого теоретичного та практичного інтересу в перекладознавстві набуває проблема передачі національно-культурної специфіки мови та мовленнєвої діяльності іншою мовою.

У працях мовознавців надається великого значення проблемі перекладознавства. Заслужують на увагу такі дослідження українських та зарубіжних лінгвістів: Зорівчак Р.П. «Реалія і переклад (на матеріалі англословних перекладів

української прози)» [5], Зорівчак Р.П. «Термін «структурно-конотативна реалія» у контрастивній лінгвістиці та перекладознавства» [6], Федоров О.В. «Основы общей теории перевода: Лингвистические проблемы» [20], Швейцер А.Д. «Перевод и лингвистика» [22], Антипов Г.О., Донських О.А., Марковина І.Ю., Сорокін Ю.О. «Текст как явление культуры» [19], Верещагин С.М., Костомаров В.Г. «Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного» [3], Бархударов Л.С. «Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода)» [2], Паламарчук О.Л. «Відтворення безеквівалентної лексики як проблема перекладознавства» [16], Лановик М.Б. «Художній переклад: діалог національних культур, історичних епох та мистецьких світів» [13], Лановик М.Б. «Переклад як деконструкція тексту. Проблеми літературного перекладознавства у час кризової доби» [12], Мельниченко І.В. «Переклад поеми Йозефа Сватоплука Махара «На Голгофі», здійснений Євгеном Маланюком, у контексті чесько-українських літературних взаємин» [14], Зорівчак Р.П. «Український художній і науковий переклад у політико-культурологічній концепції Івана Франка» [7], Жураківська Н.М. «Переклад як наука і практична діяльність (філософський аспект)» [4] тощо.

Самобутній характер лексики кожної мови виявляється завдяки наявності в значеннях слів національно-культурних особливостей, пов'язаних зі сферою специфічної національної культури народу. У зазначене поняття входять категорії безеквівалентної та фонової лексики.

Найбільш цікавою групою слів для перекладознавства є безеквівалентні стосовно певної мови одиниці, в основному лексичному значенні яких містяться унікальні семи, що не властиві культурі іншої національномовної спільноти. Такі лексичні одиниці щільно пов'язані з національним колоритом, побутом, історією етносу, з підтекстом твору. Тому виникає «питання про передачу національної своєрідності оригіналу, його особливого забарвлення, пов'язаного з національним середовищем, де він створений», яке «стосується тих основних проблем теорії перекладу, від яких залежить і відповідь на питання про перекладність» [20, с. 279]. У даному дослідженні автор розглядає проблему передачі національно-мовної своєрідності роману П. Куліша «Чорна рада» російською мовою, оскільки лінгвістами досі не розглядалася проблема перекладності в зазначеному творі.

Проблема передачі національно-культурного компонента в значенні слова викликає деякі труднощі при перекладі з однієї мови іншою, оскільки лексична система більше, ніж будь-яка інша галузь мови, пов'язана з позамовною реальністю, тим більше безеквівалентна лексика в складі лексичної системи, яка є найменуванням окремих предметів матеріальної та духовної етнокультури, явищ побуту, понять, історії народу. Питання про відображення позамовної

дійсності національно маркованою лексикою є одним з найважливіх у перекладознавстві.

По-перше, існує проблема перекладу слів з національно-культурним компонентом, оскільки в мові перекладу відсутній повний або частковий відповідник у зв'язку з відсутністю в носіїв цієї мови референта, позначуваного цим словом.

По-друге, існує необхідність водночас із денотативним значенням національно маркованого слова передавати колорит і конотації національного та історичного забарвлення [5, с. 39].

У процесі перекладу, зазначає О. Швейцер, відбувається «не лише зіставлення різних мовних систем, а й зіткнення різних культур і навіть цивілізацій» [21, с. 36]. Категорії національно-культурної специфіки та соціально-історичного контексту певної доби містяться за межами мовознавства, в тих умовах, у яких живе народ з усіма своїми культурними поняттями, асоціаціями, а отже, з поняттями, які вміщує в себе національно маркована лексика.

Лише на початку ХІХ століття письменники звернули увагу на особливості національного колориту епохи та народу. Почався період бурхливого розвитку української літератури, розквіту романтизму. П. Кулішем були закладені основи історичної белетристики, що принесла розуміння культурної та історичної вартості духовного коріння українського народу.

У перекладі виявляється стан перекладача, віддзеркалюється його сутність, його соціальні, етнічні та інші особливості в тексті трансляту, враховуються також ті завдання, які ставить перекладач. Усі згадані чинники можуть не збігатися з думкою автора першоджерела, а також з національно-культурними особливостями, вилетеними ним у тканину твору. Для перекладознавства завжди цікавим з точки зору передачі національної своєрідності оригіналу мовою-переймачем є переклади письменником власних творів, тим більше, що такі випадки поодинокі.

На нашу думку, існувало декілька мотивів для того, щоб П. Куліш узявся за переклад історичного роману російською мовою. У середині ХІХ століття гостро стояло питання взагалі про існування української літератури як такої, тому письменник повинен був упевнитись у тому, що літературу українською мовою треба створювати, повинен був вивчити потенції українського слова та відстояти право так званої «провінційної» літератури на існування. Як відомо, безліч російських шовіністів пропагували лише російську мову як літературну і стверджували, що українська мова непридатна для такого високого мистецтва, як література. У газетах того часу можна було прочитати лише реакційні статті щодо існування української літератури: «Зусилля воскресити малоруську мову і створити малоруську літературу, зусилля нездійсненні і майже даремні варті всякої пошани. Чи можлива зараз малоруська література? Подивіться на Малоросію в теперішньому її стані – й отримаєте

відповідь негативну... у вищому стані немає вже малоросійського духу; старовина, колишня мова, колишні звичаї збереглися лише в нижчому класі народу, усе інше обрусіло. Навіщо створювати літературу в такому народі, який утратив свою особливість, свою приватну фізіономію» [15].

Важко було встановити справедливість у суспільстві, де лише деякі російські вчені визнавали право української літератури на існування. Тому П. Куліш поставив собі на меті довести повноправність та незамінність української мови, її придатність для створення художніх текстів, а також дати кращі зразки перекладів власних творів для того, щоб показати, що найкращий переклад, зроблений автором художнього твору, не може замінити духу та своєрідності оригінального тексту.

П. Куліш своїм авторським відчуттям та письменницьким досвідом відшукував і вирішував труднощі при перекладі, про що сам говорив у епілозі до російської редакції «Чорної ради»: «Волею чи неволею, я повинен був залишити загальний літературний спосіб і зробити поворот на дорогу, що була ледве прокладена, і для такого твору, як історичний роман, викликала безліч жаклих труднощів. Я був приведений до неї виснажливим почуттям митця та людини, що марно бореться з неможливістю виразити свої задушевні оповіді. Не приховую, що цей поворот коштував мені великих зусиль та пожертвувань» [8, с. 178].

Однією з умов для адекватного перекладу з однієї мови іншою, для точного вираження багатства реального змісту оригіналу є необхідність вивчення країни, її історії, побуту, природи, духовної культури народу, а також досконале знання обох мов. Усе це необхідно для найбільш детальної та точної передачі національної форми оригіналу в художньому перекладі.

З метою підкреслення й посилення специфічного національно-культурного колориту оригіналу П. Куліш не перекладає, а транскрибує окремі лексичні одиниці. Мовою оригіналу вони виявляються звичними, органічними та рідними для українських читачів, яким призначений текст, а в мові перекладу – випадають із загального лексичного оточення, вирізняються своєю чужинністю, через що викликають до себе посилену увагу. Тому автор перекладу стоїть перед вибором: або показати специфіку і частково втратити розуміння тексту іншомовними (російськими) читачами або втратити специфіку і колорит українського народу і зберегти звичність, не переобтяжуючи текст безеквівалентною та фоновною лексикою. Таке протиріччя може здолати лише досвідчений перекладач, який ідеально знає побут, історію, звичаї та обряди, мову писемну та народну і виражальні можливості національно-культурного слова.

Отже, переклад слів з національно-культурною семантикою в російському варіанті «Чорної ради» можна розбити на дві категорії. До першої

відносимо лексеми, поняття та референти яких у мові-переймачі відсутні, тобто в мові перекладу для них немає назв через те, що серед явищ та предметів матеріальної та духовної культури даного народу немає відповідних референтів позамовної дійсності. До таких слів належать лексеми *бандура* [10, с. 42], *бандурист* [9, с. 9], *булава* [9, с. 48], *бунчук* [10, с. 46], *гетман* [9, с. 6], *жулан* [9, с. 44], *запорожець* [9, с. 20], *кобзарь* [9, с. 13], *кош* [10, с. 35], *кошевой* [9, с. 20], *кунтуш* [9, с. 44], *курень* [9, с. 83], *плахта* [10, с. 82], *табор* [9, с. 45], *хутор* [10, с. 13] тощо.

П. Куліш дуже уважно ставився до збереження в перекладі особливостей української культури, тому у власних перекладах він широко й різноманітно показує російському читачеві багатства українського народу, його обряди, звичаї, предмети побуту, одягу тощо. Але письменник не переобтяжує російський твір українізмами, подаючи в романі декілька перекладів того самого слова.

Отже, до другої групи слів відносимо лексеми, які легко піддаються перекладу, оскільки не настільки, як перші, є носіями особливої культурної специфіки. Вони мають лише своєрідні властивості української культури. Таким чином, до другої групи слів відносимо такі лексеми: укр. *братчик* [11, с. 45] – рос. *братец* [9, с. 15], *братчик* [9, с. 49], *товарищ* [10, с. 3], *брат* [10, с. 45], *запорожець* [10, с. 46]; укр. *воєвода* [11, с. 69] – рос. *воєвода* [9, с. 86], *боярин* [10, с. 6], *уполномоченный* [10, с. 6]; укр. *глибка* [11, с. 150] – рос. *темница* [10, с. 87], *подземелье* [10, с. 106], *тюрьма* [10, с. 109]; укр. *горілка* [11, с. 47] – рос. *горилка* [9, с. 21], *водка* [9, с. 32], *вишневка* [9, с. 48], *наливка* [9, с. 92]; укр. *козак* [11, с. 38] – рос. *козак* [9, с. 1], *рыцарь* [9, с. 104], *удалец* [10, с. 55]; укр. *низовик (низовець)* [11, с. 79] – рос. *запорожець* [9, с. 79], *низовець* [9, с. 90], *клеврет* [10, с. 93]; укр. *обоз* [11, с. 101] – рос. *войско* [10, с. 13], *кош* [10, с. 38], *лагерь* [10, с. 66], *табор* [10, с. 77] тощо.

На сучасному етапі розвитку перекладознавчої науки головною умовою адекватного перекладу з однієї мови іншою дослідники визнають досконале й глибоке знання національно маркованих найменувань. Як зазначає Ю. Найда, «людина, що перекладає з однієї мови на іншу, повинна завжди усвідомлювати розбіжності в культурному тлі, представленою цими мовами» [24, с. 194]. Безперечно, П. Куліш виступає на фоні сучасних перекладознавчих розробок як ідеальний перекладач власних творів.

Національно-культурний компонент у лексиці завжди виступає як стильотворчий засіб, що відбиває національні особливості описуваного народу, а національно маркована лексика історичного твору тим більше є стилістично забарвленою, бо історизми належать до експліцитно вираженої стилістичної категорії. У будь-якому випадку в мові перекладу національно-специфічні найменування набувають ще більшої експресивної ваги, посилюють стилістичний потенціал, ніж у мові оригіналу.

Порівняймо лексему *кунтуши* («верхній розпашний чоловічий та жіночий одяг заможного українського і польського населення XVI-XVIII ст.» [18, с. 400]) в українському контексті та в російській редакції: «А вдруге знати були з того, що підперізувались по жупану, а *кунтуши* носили наопаху (тоді було коли не пан або не козак, то по *кунтушу* й не підперізуєш, щоб інде носа не втерто)» [11, с. 57], «...во-вторых потому, что пояса их повязаны были по жупану, а *кунтуши* надеты были на распашку: в то время одни козаки и паны опоясывались поясом по *кунтушу*; мещанин же не смел этого сделать из опасения ссоры с каким-нибудь забиякою из другого сословия» [9, с. 44]. Таким чином, сам процес перекладу набуває стилістичної дієвості і виступає стильотворчим засобом.

Безперечно, автор твору є унікальним перекладачем за умови глибокого й досконалого знання ним мови перекладу. П. Куліш бездоганно оволодів двома мовами, ретельно вивчив

історичні джерела й документи, особисто ознайомився з надбаннями українського слова в його народній основі. Головною метою, яку переслідував письменник, є збереження і підкреслення національної специфіки власного твору. Хоча слова з національно-культурним компонентом у значенні пов'язані з позамовною дійсністю, проблема перекладу подібних лексичних одиниць є суто лінгвістичною. Тим більше, що при перекладі творів з української мови російською відбувається безпосереднє знайомство російськомовних читачів з національною культурою України, що сприяє відродженню та утвердженню духовності українського народу, а також піднесенню ролі української мови як на терені нашої держави, так і за її межами. Тому першочерговим завданням перекладознавства має стати дослідження перекладу саме національно-культурних особливостей творів українських письменників іншими мовами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 39.
2. Бархударов Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода). – М.: Международные отношения, 1975. – 187 с.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Русский язык, 1983. – 247 с.
4. Жураківська Н.М. Переклад як наука і практична діяльність (філософський аспект) // Мова і культура. – К., 2007. – Вип. 9, т. 8 (96). – С. 256-263.
5. Зорівчак Р.П. Реалія і переклад (на матеріалі англомовних перекладів української прози). – Львів: Вид-во при Львівськ. держ. ун-ті, 1989. – 214 с.
6. Зорівчак Р.П. Термін «структурно-конотативна реалія» у контрастивній лінгвістиці та перекладознавстві // Проблеми зіставної семантики: Матеріали Всеукраїн. наук. конф. – К., 1995. – С. 224-225.
7. Зорівчак Р.П. Український художній і науковий переклад у політико-культурологічній концепції Івана Франка // Наукові записки. – Д., 2007. – Т. 2. – С. 22-39.
8. Куліш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпилог к «Черной раде») // Куліш П.О. Чорна рада: Хроніка 1663 року. Оповідання / Післямова Л.Г. Бикової. – Х.: Основа, 1990. – С. 178.
9. Куліш П.А. Черная рада, хроника 1663 года // Русская беседа. – 1857. – Кн. 6. – С. 1-108.
10. Куліш П.А. Черная рада, хроника 1663 года // Русская беседа. – 1857. – Кн. 7. – С. 1-122.
11. Куліш П.О. Чорна рада. Хроніка 1663 року // Куліш П.О. Твори: В 2 т. – 2-ге вид. – К.: Наукова думка, 1998. – Т. 1: Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади / Вст. ст., упоряд. і приміт. Є.К. Нахліка; Ред. т. М.Д. Бернштейн. – С. 38-173.
12. Лановик М.Б. Переклад як деконструкція тексту. Проблеми літературного перекладознавства у час кризової доби // Питання літературознавства. – Чернівці, 2005. – Вип. 12 (69). – С. 125-137.
13. Лановик М.Б. Художній переклад: діалог національних культур, історичних епох та мистецьких світів // Вісник. – Львів, 2004. – Вип. 33, ч. 2: Теорія літератури та порівняльне літературознавство. – С. 184-190.
14. Мельниченко І.В. Переклад поеми Йозефа Сватоплука Махара «На Голгофі», здійснений Євгеном Маланюком, у контексті чесько-українських літературних взаємин // Літературна компаративістика. – К., 2005. – Вип. 2. – С. 299-306.
15. Новые книги. 166. Малороссийские повести, рассказываемые Грыцьком Основьяненком // Северная пчела. – 1834. – № 248. – С. 989-990.
16. Паламарчук О.Л. Відтворення безеквівалентної лексики як проблема перекладознавства // Проблеми зіставної семантики: Доповіді та повідомлення Міжнар. наук. конф. – К., 1997. – С. 416-417.
17. Пасинок В.Г. Нові горизонти мовознавства: концептуальні основи моделювання // Вісник СумДУ. – Серія: Філологія. – 2008. – № 1. – С. 81-86.
18. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 4. – 400 с.
19. Текст как явление культуры / Г.А. Антипов, О.А. Донских, И.Ю. Марковина, Ю.А. Сорокин. – Новосибирск: Наука. Сиб. отделение, 1989. – 197 с.
20. Федоров А.В. Основы общей теории перевода: Лингвистич. проблемы. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Высшая школа, 1983. – 368 с.
21. Швейцер А.Д. К проблеме лингвистического изучения процесса перевода // Вопросы языкознания. – 1970. – № 4. – С. 36.
22. Швейцер А.Д. Перевод и лингвистика. – М.: Воениздат, 1973. – 280 с.

23. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник для фахівців з теоретич. гуманіт. дисциплін та гуманіт. Інф-ки. – К.: «АртЕк», 1998. – 336 с.
24. Nida E.A. Linguistics and ethnology in translation problems // World. – 1945. – № 1. – Р. 194.

Рецензенти: д.філол.н., професор Мегела І.П.,
д.філол.н., професор Науменко А.М.

© Слободянюк Н.Ю., 2009

Надійшла до редколегії 18.03.2009 р.